

QADIMGI DUNYODA DIPLOMATIYA VA ELCHILIK MUNOSABATLARI

Qo'yliyeva Dilshoda Zokir qizi

Nizomiy nomidagi O'zMPU Tarix fakulteti "Tarix" yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi dunyo sivilizatsiyalari — Qadimgi Yaqin Sharq (Bobil, Misr, Xett), Markaziy Osiyo (So'g'diyona, Baktريا), Qadimgi Yunoniston va Rim imperiyasidagi diplomatiya hamda elchilik munosabatlarining shakllanishi va rivojlanish tarixi tahlil qilinadi. Maqolada tarixdagi ilk diplomatik yozishmalar, birinchi yozma tinchlik shartnomasi hamda Buyuk Ipak yo'li bo'ylab yo'lga qo'yilgan elchilik aloqalarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, qadimgi diplomatikodob-axloq, elchilar daxlsizligi va xalqaro huquqiy meyorlarning dastlabki kurtaklari ilmiy manbalar asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Qadimgi diplomatiya, elchilik munosabatlari, Amarna arxivi, Kadesh shartnomasi, Buyuk Ipak yo'li, elchilar daxlsizligi, xalqaro huquq.

Аннотация: В данной статье анализируется история становления и развития дипломатии и посольских отношений в цивилизациях Древнего мира — на Древнем Ближнем Востоке (Вавилон, Египет, Хеттское царство), в Центральной Азии (Согдиана, Бактрия), Древней Греции и Римской империи. В статье освещаются особенности первых дипломатических переписок в истории, первого письменного мирного договора, а также посольских связей, установленных вдоль Великого шёлкового пути. Кроме того, на основе научных источников рассматриваются древние дипломатические нормы и правила поведения, неприкосновенность послов и первоначальные зачатки международно-правовых норм.

Ключевые слова: Древняя дипломатия, посольские отношения, архив Амарны, Кадешский договор, Великий шёлковый путь, неприкосновенность послов, международное право.

Abstract: This article analyzes the history of the formation and development of diplomacy and diplomatic relations in the civilizations of the Ancient World — the Ancient Near East (Babylon, Egypt, and the Hittite Kingdom), Central Asia (Sogdiana and Bactria), Ancient Greece, and the Roman Empire. The article examines the characteristics of the earliest diplomatic correspondence in history, the first written peace treaty, as well as diplomatic contacts established along the Great Silk Road. In addition, based on scholarly sources, the study considers ancient diplomatic norms and rules of conduct, the inviolability of ambassadors, and the early foundations of international legal norms.

Keywords: Ancient diplomacy, diplomatic relations, Amarna Archive, Treaty of Kadesh, Great Silk Road, inviolability of ambassadors, international law.

Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining barcha bosqichlarida davlatlar, qabilalar va jamiyatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solish, urush va tinchlik

masalalarini hal etish hamda savdo-sotiq aloqalarini rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri bo'lib kelgan.

Zamonaviy xalqaro munosabatlar va diplomatiya instituti to'satdan paydo bo'lib qolgani yo'q, aksincha, uning ildizlari va poydevori qadimgi dunyo davlatlarining ko'p asrlik amaliyotiga borib taqaladi.

Qadimgi Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo, Antik Yunoniston hamda Rim imperiyasida shakllangan elchilik an'analari, diplomatik sovg'alarning siyosiy ahamiyati, davlatlararo shartnomalarning muqaddasligi va ularga rioya qilish tamoyillarining shakllanishini o'rganish hozirgi zamon diplomatik etikasi va huquqiy amaliyotini teranroq tushunishga xizmat qiladi.

Qadimgi dunyo diplomatiyasi va xalqaro munosabatlari tarixi jahon hamda mahalliy tarixshunoslikda doimiy e'tibor markazida bo'lib kelgan. Xususan, Yaqin Sharq diplomatiyasi va Amarna arxivi bo'yicha V. V. Volgin, B. A. Turayev hamda xorijiy tadqiqotchilardan A. Shulten va E. Keen kabi olimlar salmoqli ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Markaziy Osiyo davlatlarining qadimgi elchilik aloqalari va Buyuk Ipak yo'li diplomatiyasi masalalari A. Xodjayev, E. Rtveladze, B. Ahmedov hamda Xitoy manbalari bo'yicha mutaxassis olimlarning asarlarida o'z aksini topgan. Antik davr diplomatiyasi va Rim xalqaro huquqi evolyutsiyasi esa V. I. Avdiyev va S. L. Utchenko kabi tadqiqotchilar tomonidan har tomonlama tahlil qilingan.

Qadimgi Yaqin Sharq hududi — Mesopotamiya, Nil vodiysi va Suriya-Falastin mintaqasi insoniyat tarixida davlatlararo diplomatik munosabatlar va elchilik institutining ilk bor tizimlashtirilgan o'chog'i hisoblanadi. Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda bu hududda qudratli davlatlar va shahar-davlatlarning paydo bo'lishi o'zaro urushlar bilan birga, tinchlik, hududiy chegaralarni belgilash va savdo aloqalarini tartibga soluvchi vositachi mexanizm — diplomatiyaga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi.

Qadimgi Mesopotamiyada diplomatiya va xat-savod madaniyati mixxat yozuvi hamda akkad tili asosida shakllandi. Akkad tili miloddan avvalgi II ming yillikda butun Yaqin Sharq bo'ylab xalqaro diplomatik muloqotning rasmiy „umumiyligi“ vazifasini o'tadi. Podshohlar, amirlar va mahalliy hokimlar o'rtasidagi elchilik xatlari loy taxtachalarga bitilib, maxsus muhrlar bilan tasdiqlangan va maxsus elchilar orqali yetkazilgan.

Yaqin Sharq diplomatiyasi tarixida eng muhim manba va amaliy burilish nuqtasi bu Amarna arxivi (miloddan avvalgi XIV asr) hisoblanadi. 1887-yilda Misrning El-Amarna qishlog'i hududidan (qadimgi Axetaton shahri) topilgan ushbu diplomatik arxiv 380 dan ortiq loy taxtachalardan iborat.

Amarna bitiklari Misr fir'avnlari (Amenxotep III va Exnaton) hamda ularning diplomatik tengdoshlari — Bobil, Ossuriya, Mitanni, Xett podsholari va Suriya-Falastindagi vassal hukmdorlar o'rtasidagi rasmiy yozishmalardan tashkil topgan.

Amarna diplomatik tizimining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat edi:

Buyuk davlatlar (Misr, Bobil, Mitanni, Xett) hukmdorlari o'zaro maktublashganda bir-birlarini „Mening birodarim“ deb atashgan. Bu o'sha davrdagi xalqaro huquqiy tenglik va suverenitetni tan olishning ramziy ifodasi bo'lgan.

Shuningdek maktublarga har doim oltin, kumush, qimmatbaho matolar, otlar va harbiy aravalar hamrohlik qilgan. Sovg'a shunchaki iltifot emas, balki iqtisodiy va siyosiy majburiyat hamda savdo aloqalarining yashirin shakli hisoblangan.

Bundan tashqari, davlatlararo ittifoqlarni mustahkamlash uchun podshoh oilalari o'rtasida qiz berish va olish keng yo'lga qo'yilgan. Misr fir'avnlari Bobil va Mitanni malikalariga uylanish orqali tinchlik va harbiy ittifoqni kafolatlashgan.

Va so'ngisi elchilar nafaqat xabar yetkazuvchi, balki murakkab muzokaralar olib boruvchi, sovg'alarni topshiruvchi va o'z podshohining shaxsiy vakili hisoblangan. Maktublarda elchilarning safar chog'idagi xavfsizligini ta'minlash va ularni asossiz ushlab turmaslik qat'iy talab qilingan. Amarna yozishmalari shuni ko'rsatadiki, miloddan avvalgi XIV asdayoq Yaqin Sharqda xalqaro huquqiy meyorlarga, diplomatik protokol va muloqot edebiga asoslangan mukammal va izchil diplomatik tizim amal qilgan.

Qadimgi Sharq diplomatiyasining eng yuksak cho'qqisi va bugungi kungi xalqaro shartnomalar huquqining tamal toshi Kadesh tinchlik shartnomasi hisoblanadi. Miloddan avvalgi XIV-XIII asrlarda Yaqin Sharqda ustunlik qilish uchun ikki buyuk imperiya — Qadimgi Misr va Xett podsholigi o'rtasida shiddatli raqobat va harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. Miloddan avvalgi 1274-yilda Suriyadagi Kadesh shahri atroflarida Misr fir'avnlari Ramzes II va Xett podshosi Mutavalli II qo'shinlari o'rtasida tarixdagi eng yirik harbiy to'qnashuvlardan biri yuz berdi. Urushda har ikki taraf ham qat'iy g'alabaga erisha olmadi va harbiy harakatlar uzoq yillarga cho'zildi.

Yillar o'tib, mintaqada yangi xavf — Ossuriya imperiyasining kuchayishi va ichki beqarorliklar har ikki davlatni o'zaro kelishuvga erishishga majbur qildi. Natijada miloddan avvalgi 1259-yilda Misr fir'avi Ramzes II va Xettning yangi podshosi Xattusili III o'rtasida mashhur tinchlik va ittifoqchilik shartnomasi imzolandi.

Shartnoma matni akkad va misr iyeroglif yozuvlarida kumush taxtachalarga o'yib yozilgan va ikki davlat hukmdorlarining muhrlari bilan tasdiqlangan. Shartnomaning nusxalari Xett poytaxti Xattusa (hozirgi Bo'g'azko'y, Turkiya) va Misrdagi ibodatxona devorlarida saqlanib qolgan. Kadesh shartnomasining asosiy moddalari va huquqiy ahamiyati quyidagi 5 ta tamoyilda namoyon bo'ladi:

1. Hujjatda ikki davlat o'rtasidagi barcha harbiy harakatlar rasman to'xtatilgani va bundan buyon Ramzes II va Xattusili III hamda ularning avlodlari o'rtasida „abadiy tinchlik va birodarlik“ o'rnatilgani e'lon qilingan.

2. Har ikki taraf bir-birining hududiy daxlsizligiga tajovuz qilmaslik, chegara hududlarini bosib olmaslik va o'zaro tinch-totuv yashash majburiyatini olgan.

3. Shartnomada uchunchi bir davlat masalan, Ossuriya yoki ishki isyonchilar taraflardan biriga hujum qilsa, ikkinchi taraf zudlik bilan harbiy yordam va qo'shin yuborishi shartligi belgilangan.

4. Ikki davlat o'rtasida fuqarolar va siyosiy qochqinlarni topshirish tartibi ishlab chiqilgan. Muhimi, shartnomada insonparvarlik tamoyili aks etgan: qaytarilgan qochqinlar qatl etilmasligi, jismoniy qiynalmasligi va ularning oilasiga zarar yetkazilmasligi alohida modda sifatida kiritilgan.

5. Shartnomaning bajarilishi Misr va Xett ma'budlari guvohligida qasam ichish orqali mustahkamlangan. Shartnomani buzgan taraf ilohiy g'azabga uchrashi, unga rioya qilgan taraf esa farovonlikka erishishi ta'kidlangan.

Kadesh shartnomasi insoniyat tarixida saqlanib qolgan eng qadimgi yozma xalqaro tinchlik shartnomasi hisoblanadi. Uning ulkan tarixiy va huquqiy ahamiyatini e'tirof etgan holda, ushbu shartnomaning nusxasi bugungi kunda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh qarorgohining (Nyu-York) kirish qismida tinchlik va diplomatiyaning ramzi sifatida o'rnatib qo'yilgan.

Markaziy Osiyo (Qadimgi Turon) hududi geostrategik joylashuvi sababli qadimgi davrlardan oq Sharq va G'arb sivilizatsiyalarini bog'lovchi, yirik davlatlar hamda ko'chmanchi va o'troq xalqlar manfaatlari tutashgan muhim diplomatik chorraha vazifasini o'tagan. Miloddan avvalgi I mingyillikning o'rtalaridan boshlab So'g'diyona, Baqtriya, Xorazm va Sak-Massaget qabila ittifoqlari mintaqaviy va xalqaro munosabatlarda faol subyekt sifatida ishtirok eta boshladi. Bu davrda diplomatik muloqotlar, asosan, qo'shni davlatlar bilan chegaralarni belgilash, harbiy-siyosiy ittifoqlar tuzish hamda savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash kabi muhim davlat ahamiyatiga molik masalalarga qaratilgan edi.

Qadimgi Markaziy Osiyo davlat tuzilmalarida diplomatik munosabatlar shunchaki tasodifiy aloqalar bo'lmay, balki o'ziga xos qoidalar va tartiblarga tayanuvchi institut sifatida shakllandi. O'troq dehqonchilik vohalari (Baqtriya, So'g'd, Xorazm) hamda ko'chmanchi chorvador qabilalar (saklar va massagetlar) o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solish zarurati ilk diplomatik an'analarni yuzaga keltirdi. Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda ushbu hududlarning Ahamoniylar imperiyasi bilan murakkab siyosiy va diplomatik aloqalarga kirishishi elchilik faoliyatini yangi bosqichga olib chiqdi: Markaziy Osiyo xalqlari ulkan imperiya tarkibida muayyan ichki muxtoriyat va o'zini o'zi boshqarish huquqini saqlab qolish uchun diplomatik kelishuvlar hamda qimmatbaho sovg'alar almashtirish amaliyotidan unumli foydalanganlar.

Sak va massagetlar qo'shni yirik imperiyalar bilan munosabatlarda harbiy quvvat va murakkab diplomatiyani uyg'un holda olib borganlar. Doro I va Kir II ning Movarounnahrga qilgan harbiy yurishlari davridagi elchilik muzokaralari hamda sulh shartnomalari buni yorqin tasdiqlaydi.

Qadimgi yunon tarixchisi Gerodot asarlarida keltirilishicha, massagetlar malikasi Tomaris va Ahamoniylar hukmdori Kir II o'rtasidagi munosabatlar, avvalo, elchilar orqali diplomatik takliflar va ultimatumlar ko'rinishida olib borilgan.

Bu esa ko'chmanchi jamiyatlarda ham elchilik protokoli va diplomatik odob-axloq qoidalari yuksak darajada shakllanganidan dalolat beradi.

Ushbu davrdagi elchilik an'analari o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

— Ahamoniylar diplomatiyasida boshqa davlat yoki qabilaga elchi yuborib, ulardan „suv va yer“ talab qilish — tobelik va tinch taslim bo'lish taklifini anglatardi. Bunga javoban mahalliy hukmdorlar diplomatiya qoidalariga ko'ra javob berganlar yoki rad etganlar.

— Ahamoniylar imperiyasida, shu jumladan Markaziy Osiyo satrapliklarida xalqaro va viloyatlararo diplomatiya tili sifatida oromiy tili qo'llanilgan. Doro I tomonidan barpo etilgan „Shoh yo'li“ va uning bo'ylab yo'lga qo'yilgan Choparxona tizimi elchilarning tezkor harakatlanishini hamda diplomatik xat-xabarlarning qisqa muddatda yetkazilishini ta'minlagan.

— Behistun va Persepol devoriy tasvirlarida Sug'diyona, Baqtriya va Sak elchilarining Ahamoniy shohlariga o'z hududlarining sarxil mahsulotlarini diplomatik sovg'a sifatida keltirishi tasvirlangan. Bu doimiy elchilik almashinuvining mavjudligidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyo diplomatiyasi tarixida tub burilish va yangi bosqich miloddan avvalgi II asrda— Buyuk Ipak yo'lining rasmiy ochilishi hamda Xitoyning Xan imperiyasi bilan barqaror elchilik aloqalarining o'rnatilishi bilan bog'liqdir. Miloddan avvalgi 138-yilda Xitoy imperatori Xan U-di ko'chmanchi Xunnu qabilalariga qarshi kurashda ittifoqchi topish va G'arbiy o'lkalarni o'rganish maqsadida xos elchi Chjan Tsyen boshchiligidagi diplomatik missiyani G'arbg'a yuboradi.

Chjan Tsyen missiyasi mashaqqatli surgunlar, asirlik va uzoq yillik safardan so'ng Farg'ona (Davan), So'g'diyona va Qadimgi Baqtriya hududlariga yetib keladi. Chjan Tsyen olib borgan elchilikning diplomatik va xalqaro natijalariga bir qancha misollarni keltirishimiz mumkin. Bular: Chjan Tsyen Xitoyga qaytgach, imperatorga G'arbiy o'lkalarning rivojlangan madaniyati, Farg'onaning „samoviy otlari“, So'g'diyonaning savdo shaharlari haqida batafsil diplomatik hisobot taqdim etadi. Bu hisobot Xitoyning G'arb yo'nalishidagi tashqi siyosatini belgilab berdi va Buyuk Ipak yo'li bo'ylab muntazam elchilik karvonlari qatnoviga yo'l ochdi.

Shuningdek, so'g'diylar nafaqat savdogar, balki Sharq (Xitoy) va G'arb (Vizantiya, Eron, Turk xoqonligi) o'rtasidagi asosiy diplomatik va madaniy vositachiga aylandilar. So'g'd tili Xitoydan to Qora dengiz bo'ylarigacha bo'lgan masofada Ipak yo'lining xalqaro diplomatiya va savdo tiliga aylandi.

Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi va ilk o'rta asrlarda G'arb va Sharq sivilizatsiyalarini bog'lovchi, tinchlik hamda madaniy-savdo aloqalarini ta'minlovchi qudratli diplomatik markaz vazifasini muvaffaqiyatli bajarib kelgan.

Qadimgi Yunoniston va Rim diplomatiyasi tajribasi xalqaro munosabatlarni qat'iy tartibga solish hamda institutsional va huquqiy asoslarga ega bo'lgan tizimni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Antik dunyoda diplomatiya shunchaki harbiy to'qnashuvlardan keyingi vaqtinchalik sulh tuzish vositasi emas, balki davlatlararo muloqot va huquqiy tartibni ta'minlovchi mustahkam tizimga aylangan.

Antik Yunonistonda polisning mustaqilligi va o'zaro raqobati klassik diplomatiya institutlarining yuzaga kelishini ta'minladi.

Bu davrda Proxseniya instituti alohida o'rin tutgan bo'lib, u bugungi xalqaro huquqdagi faxriy konsullik institutining ilk ko'rinishidir. Proxseniya tizimiga ko'ra, bir polisning obro'li va badavlat fuqarosi boshqa shahar-davlatning rasmiy vakili vazifasini bajarib, uning fuqarolariga huquqiy va ijtimoiy ko'mak bergan. Diniy-siyosiy sohada esa Amfiktionalar va Simmakiya birlashmalari muhim rol o'ynagan.

Delfi kabi muqaddas maskanlar atrofida birikkan Amfiktioniya kengashida polislar o'rtasidagi nizolar tinch diplomatik vositalar va arbitraj orqali hal etilgan.

Harbiy-siyosiy ittifoqlar bo'lmish Simmakiyada esa urush va tinchlik masalalari diplomatik ovoz berish tartibida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, xalq majlislari tomonidan doimiy bo'lmagan, muvaqqat elchilar saylanib, ulardan notiqlik san'ati va muzokara olib borish mahorati talab etilgan.

Qadimgi Rim diplomatiyasi Yunoniston tajribasidan o'zining pragmatikligi va Rim huquqi bilan chambarchas bog'liqligi bilan ajralib turadi. Rimda xalqaro munosabatlarni tartibga solish va adolatli urush tushunchasini nazorat qilish uchun Fetsiallar kollegiyasi amal qilgan.

Fetsiallar diplomatik va diniy vakillar sifatida dushman davlatga talablarni yetkazgan va 30 kunlik muddat ichida kelishuvga erishilmasa, nizoni huquqiy nuqtai nazardan rasmiylashtirgan.

Rim huquqiy tafakkurining xalqaro diplomatiyaga qo'shgan eng katta hissasi „Pacta sunt servanda“ ya'ni Shartnomalarga rioya qilinishi shart tamoyilidir.

Qasam va huquqiy burch bilan mustahkamlangan shartnomalarga amal qilish muqaddas burch hisoblangan.

Rim respublikasida xalqaro siyosatning asosiy rahbar organi Senat bo'lib, u elchilarni qabul qilish va muzokaralar olib borish vakolatiga ega bo'lgan.

Shu bilan birga, Rim huquqida elchilarning shaxsiy daxlsizligi qat'iy kafolatlangan va elchiga tajovuz qilish og'ir jinoyat sifatini olgan. Ushbu institutsional va huquqiy amaliyotlar antik dunyo diplomatiyasining yuksak darajada rivojlanganini hamda zamonaviy xalqaro diplomatiya va huquq mezonlarining nazariy va amaliy asosini tashkil etganini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi dunyoda diplomatiya va elchilik munosabatlarining paydo bo'lishi hamda rivojlanish tarixini tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, davlatlararo munosabatlarni tinch va huquqiy vositalar orqali tartibga solish insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimgi va muhim yutuqlaridan biridir. Diplomatiya to'satdan yoki zamonaviy davrda paydo bo'lib qolgan hodisa emas, aksincha, uning amaliy va nazariy ildizlari Qadimgi Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo hamda Antik dunyo davlatlarining ko'p asrlik amaliyotiga borib taqaladi.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi dunyo diplomatiyasi insoniyatga tinchlik o'rnatish, chegara va savdo aloqalarini tartibga solish hamda nizolarni muloqot yo'li bilan hal etish bo'yicha boy tajriba meros qoldirdi.

Ushbu tarixiy saboqlar va tamoyillarni o'rganish zamonaviy xalqaro munosabatlar va diplomatik madaniyatni teranroq tushunishda beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari (qadimgi va o'rta asrlar). – Toshkent: O'qituvchi, 2022.
2. Avdiyev V.I. Qadimgi Sharq tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
3. Xodjayev A. Buyuk Ipak yo'li: munosabatlar va taqdirlar. – Toshkent: Fan, 2007.